

УДК 911.3:314.6

Оксана Романів, к. геогр. н., доцент*e-mail: oksana-romaniv@ukr.net**Житомирський державний технологічний університет, Україна***Андрій Романів**, к. геогр. н., доцент*e-mail: romaniva@ukr.net**Національний університет водного господарства та природокористування, Україна***Алла Онопрійчук**, вчитель географії*e-mail: chudlyanochka@ukr.net**Чудельська ЗОШ I-III ступенів Сарненського району Рівненської області, Україна*

ШЛЮБНО-СІМЕЙНА СИТУАЦІЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДЗЕРКАЛІ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТРЕНДІВ

У статті досліджено особливості у шлюбно-сімейних процесах та структурах Рівненської області на тлі загальноукраїнських та європейських демографічних трансформацій. Відзначено провідні сучасні риси матримоніальної поведінки населення регіону та соціально-демографічні мікротенденції, які проявилися у наступному: спостережено зменшення показників шлюбності і підвищення рівня розлучуваності, зниження стійкості шлюбів, ймовірно зростання частоти консенсуальних шлюбів, поширення безшлюбного материнства, збільшення віку вступу до шлюбу, нуклеаризація сімейної структури населення, зменшення дітності сімей та інші. Запропоновані превентивні напрями соціально-демографічної політики для запобігання деформацій у шлюбно-сімейній ситуації регіону.

Ключові слова: шлюб, розлучення, стійкість шлюбу, шлюбний вік, сім'я, домогосподарство, життєвий цикл сім'ї.

Оксана Романів, Андрій Романів, Алла Онопрійчук. БРАЧНО-СЕМЕЙНАЯ СИТУАЦИЯ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ В ЗЕРКАЛЕ ВСЕУКРАИНСКИХ И ОБЩЕЕВРОПЕЙСКИХ ТРЕНДОВ

В статье исследованы особенности в брачно-семейных процессах и структурах Ровенской области на фоне общеукраинских и европейских демографических трансформаций. Отмечены ведущие современные черты матримониального поведения населения региона и социально-демографические микротенденции, которые проявились в следующем: наблюдается уменьшение показателей брачности и уровня разводимости, снижение устойчивости браков, вероятно увеличение частоты консенсуальных браков, распространение безбрачного материнства, рост возраста вступления в брак, нуклеаризации семейной структуры населения, уменьшение детности семей и другие. Предложены превентивные направления социальной-демографической политики для предотвращения деформаций в брачно-семейной ситуации региона.

Ключевые слова: брак, развод, устойчивость брака, брачный возраст, семья, домохозяйство, жизненный цикл семьи.

Oksana Romaniv, Andriy Romaniv, Alla Onopriychuk. MATRIMONIAL SITUATION OF THE RIVNE REGION IN THE MIRROR OF ALL-UKRAINIAN AND PAN-EUROPEAN TRENDS

The Rivne Region has higher rates of marriages and lower rates of divorces than the average in Ukraine, but these trends diminish gradually. In the future, a general trend of growth in the index of marriage stability and its decrease in the Rivne Region can be anticipated due to the fact that marriage rates in the oblast will continue to decline while divorce rates will increase insignificantly. The most typical deformations and structural changes in the matrimonial behaviour of the population of the Rivne Region include: the strengthening of the trends of decrease in marriage rates and increase in divorce rates, the probable growth in the frequency of consensual marriages, the spread of extramarital motherhood and the rise of the average marital age. The conclusion can be made that at the current stage, the family in the Rivne Region continues to fulfil its main functions overall: birth, raising and maintenance of children. Despite the new trends in the development of institutions of marriage and family, the way of performance of the special functions of the family remains traditional: the vast majority of children are born within a registered marriage. However, there are socio-demographic phenomena whose contemporary scales testify to the adverse conditions in which families exist. In particular, the numbers of orphans and children deprived of parental care grows.

Among the most acute problems for the current demographic development is the instability of marital relations. It is paradoxical that while having some of the lowest divorce rates in Ukraine, the Rivne Region belongs to the regions of Ukraine with the highest ratios of single-parent families. The Region also witnesses a gradual shift in the age model of marriage: there is a trend towards the reduction of the amount of early marriages, increase in the average age at marriage and the difference in the age between the spouses. Although currently the oblast has favourable demographic conditions in comparison to other regions, which primarily owes to high birth rates. However, the detected negative trends in the matrimonial behaviour can radically exacerbate the situation under the condition of their augmentation.

Therefore, it is important to monitor the marital situation in the oblast and introduce effective preventative measures of socio-demographic policies, the formation of a family-friendly socio-economic environment, which must be in the centre of attention of central and local executive bodies, local communities, civil organisations and private institutions.

Keywords: marriage, divorce, sustainability of marriage, marriageable age, family, household, family life cycle.

Постановка проблеми. Шлюбно-сімейна ситуація в Україні розвивається неоднозначно. Сучасні відносини у сфері шлюбу та сім'ї опосередковуються впливом національних традицій, узвичаєних стереотипів та соціально-культурних

норм. Водночас на них позначається засвоєння людністю України рис матримоніальної поведінки, які характерні населенню високорозвинених країн світу. До того ж теперішня шлюбно-сімейна ситуація – це інтегральний результат складних геополітичних, економічних, соціальних, правових, етноконфесійних та інших трансформаційних

процесів історичного минулого українського суспільства. Сучасні зміни у шлюбно-сімейній сфері відбуваються в нашій країні на тлі прояву довготривалої соціально-економічної кризи. Тому дослідження у цій царині є вкрай актуальними.

Особливий інтерес для вивчення шлюбно-сімейної ситуації становлять території, у межах яких демографічні процеси характеризуються значною специфікою. До таких належить Рівненщина, за якою закріпився імідж області із дуже сприятливою демографічною ситуацією, на відміну від більшості інших регіонів в Україні. Висновки про благополучний демографічний стан у Рівненській області є результатом дослідження процесів відтворення населення, у той час як шлюбно-сімейна ситуація області в останні роки не була предметом поглиблених розвідок. Деяких аспектів цієї проблематики ми торкнулися у [14]. Проте необхідні більш ґрунтовні теоретичні та прикладні дослідження сучасного перебігу шлюбно-сімейних процесів, підсумки яких дадуть змогу окреслити заходи щодо покращення сімейної політики регіону, а також дозволять вдосконалити наукові основи територіального управління і прогнозування в діяльності установ, що опікуються вирішенням питань у справах сім'ї та молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За висновками науковців, в Україні хоч і спостерігається плюралізм форм шлюбного партнерства, зменшується кількість зареєстрованих шлюбів, підвищується вік укладання шлюбу, але ці явища поки що не суттєво впливали на традиційні характеристики шлюбних відносин населення [24].

Однак сукупність соціально-демографічних змін, які характерні високорозвиненим європейським країнам, з кожним роком виявляються в Україні дедалі виразніше. Тренд такий: відбувається поступова зміна вікової моделі шлюбності у керунку до скорочення ранньої шлюбності, спрощується сімейна структура населення, домінують прості сім'ї, набувають більшого поширення неповні та малодітні сім'ї, зростає позашлюбна народжуваність.

Означені зміни у шлюбно-сімейній сфері пояснюються у рамках двох наукових парадигм, представники яких дотримуються кардинально протилежних поглядів на причини та наслідки трансформаційних процесів у інститутах шлюбу та сім'ї. «Прогресивною» («ліберально-прогресивною») парадигмою, підтримуваною прихильниками «постмодерної демографії» та, насамперед, авторами теорії «другого демографічного переходу» Д. Ван де Каа й Р. Лестігом і їхніми послідовниками, ці зміни потрактовуються як закономірний результат демографічного розвитку, прояв «другого демографічного переходу» [26, 27]. А «кризова» («консервативно-кризова») парадигма, яку підтримують послідовники фамілістичного світогляду (А. Карлсон, А. Антонов та інші), розглядає зміни у матримоніальній поведінці як «безпрецедентну кризу інституту сім'ї» [1, С. 10]. Прихильники цієї парадигми попереджають про можливість зникнення сімейного способу життя у суспільстві [17, с. 91].

Проте, зауважимо, що П. Сорокін ще на початку ХХ ст., досліджуючи нові тенденції у розвитку сім'ї, визначив зміни, що відбувалися вже у той час, як кризу, але зробив висновок, що криза сім'ї не означає її краху, і сім'я буде існувати в майбутньому, хоча форми її можуть бути іншими [16]. Тому пізнання сутнісних ознак, властивих сьогоденним шлюбно-сімейним моделям, їхніх взаємозв'язків із демографічними процесами у різних регіонах – важливе наукове завдання.

Метою даного дослідження є встановити особливості вияву всеукраїнських та загальноєвропейських тенденцій соціально-демографічного розвитку в сучасній шлюбно-сімейній ситуації Рівненської області.

Виклад основного матеріалу. За визначенням ООН, шлюб – це акт, обряд або процес установлення юридичних взаємовідносин між чоловіком та дружиною. Протилежною подією щодо укладання шлюбу є його припинення, тобто розпад шлюбного союзу в результаті смерті одного із членів подружжя або розірвання шлюбу (розлучення). Масовий процес формування шлюбних пар в населенні або поколінні при взятті першого та повторних шлюбів позначають терміном «шлюбність». Рівень шлюбності залежить від багатьох передумов і факторів, серед яких ситуація на шлюбному ринку (співвідношення чисельності різних груп шлюбоздатного населення), структурні, етноконфесійні, соціально-економічні, правові фактори та інші. Отже, шлюбність – процес поліфакторний. Тому динаміка зміни цього показника є складною.

Зміна чисельності зареєстрованих шлюбів в Рівненській області має хвилеподібний характер (рис. 1). Простежується зменшення кількості шлюбів у високосні роки, що можна пояснити упередженим ставленням населення до укладання шлюбів у ці роки. Це загальновідома закономірність, яка підтверджується упродовж багатьох років і властива Україні та сусіднім країнам пострадянського простору в цілому. Піки шлюбності відзначаються в роки, що передують високосним, а також проявляються в наступному році після високосного внаслідок реалізації відкладених шлюбів. Виняток становив 2008 рік, після якого у 2009 році ні в Україні, ні зокрема у Рівненській області не спостерігалось типове для поствисокосного року збільшення чисельності зареєстрованих шлюбів. Навпаки, їх кількість навіть дещо знизилася. Причиною цього імовірно стала складна економічна ситуація в умовах глобальної фінансової кризи, яка змусила багатьох молодят відстрочити укладання шлюбу до кращих часів.

Розподіл кількості шлюбів упродовж року по місяцях в Рівненській області мало відрізняється від усередненого для України варіанту. Наприклад, у 2013 році як у містах, так і в селах, найменше шлюбів припадало на квітень, що було пов'язано із дотриманням християнами посту та святкуванням Великодніх свят (рис. 2). Менш виражений спад у кількості шлюбів у грудні-січні теж пояснюється християнськими традиціями: піст та Різдвяні свята. Максимум шлюбів у селах області зафіксовано у вересні-жовтні, а у містах – у серпні-вересні. Таким

чином, при виборі часу одруження населення Рівненської області здебільшого дотримується традиційної календарної обрядовості та християнських релігійних свят.

Одним із найбільш істотних наслідків зміни матримоніальної поведінки населення в постіндустріальних суспільствах є широке розпов-

сюдження консенсуальних, тобто офіційно незареєстрованих шлюбів. Хоча масштаби їх поширення в різних країнах значно відрізняються, тенденція зростання ролі таких шлюбів у формуванні сімейної структури населення простежується в усіх країнах Європи [15, с. 38].

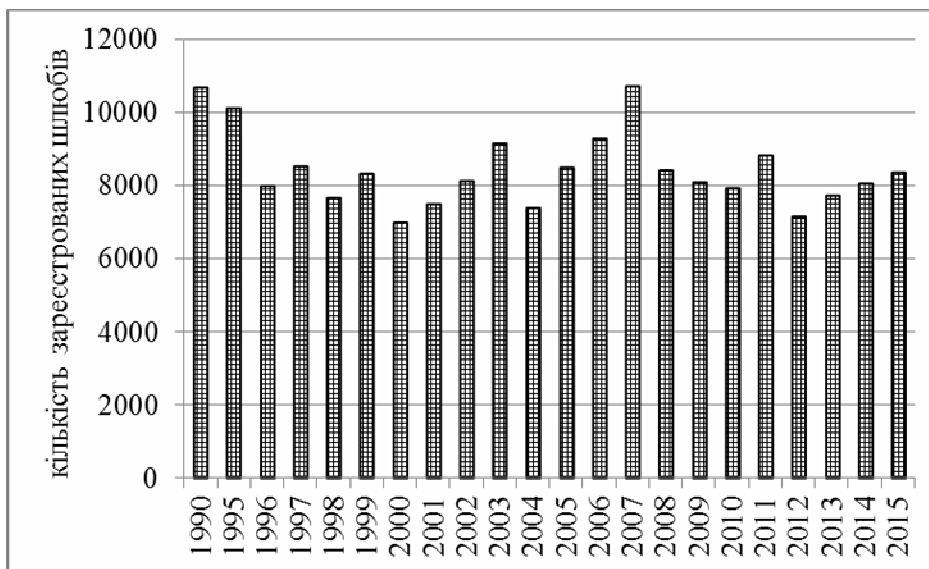

Рис. 1. Кількість зареєстрованих шлюбів у Рівненській області (побудовано за [4, 21])

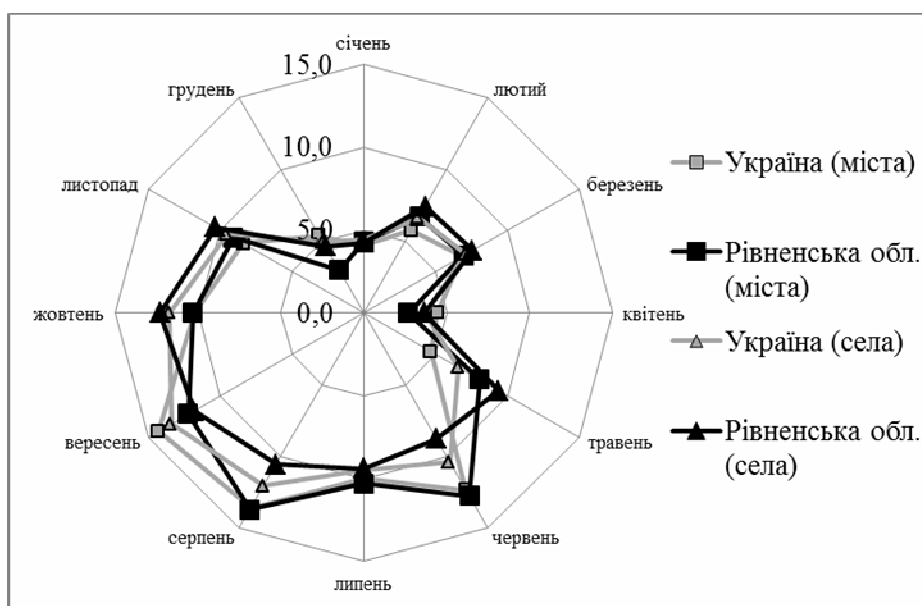

Рис. 2. Частка зареєстрованих шлюбів по місяцях у 2013 р., % (побудовано за [12, с. 83])

Оскільки в Україні статистичними спостереженнями охоплено тільки легальні юридично оформлені шлюби, то за обставин, коли частка альтернативних шлюбів значна, неможливо отримати реальної картини шлюбності. Більш точну оцінку шлюбності можна було дати на підставі даних переписів населення. Під час Всеукраїнського перепису населення 2001 р. вперше одержано дані про кількість осіб, які перебували в незареєстрованих шлюбах: у цілому по Україні близько 7% всіх одру-

жених чоловіків та заміжніх жінок. На 1000 осіб у віці 16 років і старше в Україні припадало: у чоловіків 46 незареєстрованих шлюбів, у жінок – 39 [23]. Нижча на 20% поширеність неофіційних шлюбів серед жінок порівняно з чоловіками пояснюється вищою психологічною схильністю жінок до офіційно оформленого шлюбу. За даними перепису 2001 року в Рівненській області незареєстровані шлюби були менш поширені, ніж в Україні: у таких шлюбах перебували лише 3,8% одру-

ружених чоловіків та жінок [23].

Оцінити поширення консенсуальних шлюбів у подальші роки після перепису населення можна опосередковано за показниками позашлюбної

народжуваності. Припускаємо, що кількість таких шлюбів в області збільшилася, оскільки зростає частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (рис. 3).

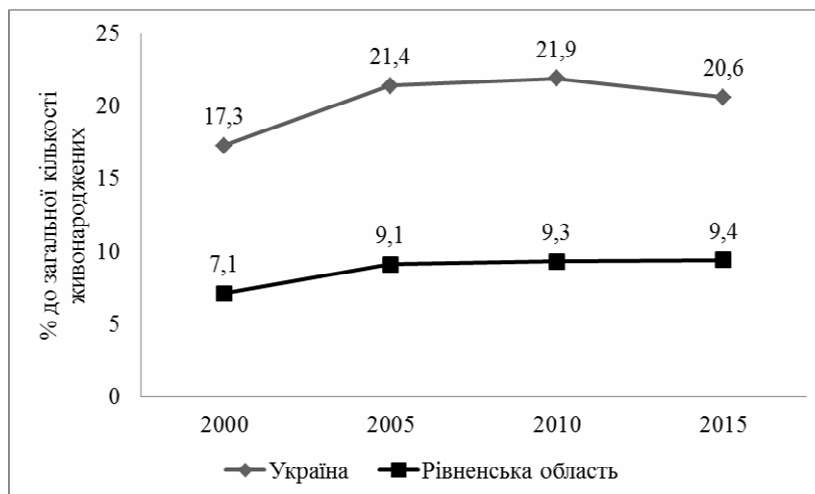

Рис. 3. Позашлюбні народження дітей в Україні та Рівненській області (побудовано за [9])

Зростання позашлюбних народжень – тренд останніх десятиліть у Європі. Поряд з Швецією, Норвегією, де більше половини дітей народжується не у зареєстрованих шлюбах, є і такі країни, де частка позашлюбних народжень була не дуже велика (Швейцарія – 12% у 2003 р., Італія – 14%, Греція – 4% у 2002 р.) [2]. В цілому, в Південній Європі суспільство, як і раніше, не толерує незареєстровані шлюби та позашлюбну народжуваність.

В Україні рівень позашлюбної народжуваності зростає із заходу на південний схід (рис. 4). Чисельність дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, скоротилася в останні роки у окремих східних областях (суттєво – у Донецькій, Луганській, меншою мірою – у Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській та інших). Але питома вага позашлюбних народжень у загальній кількості живонароджених залишилася у цих регіонах і далі на найвищому рівні. Лідерами за позашлюбною народжуваністю в Україні у 2015 році були Кіровоградська та Луганська області, де частка позашлюбних народжень перевищила 30% від усіх новонароджених. У Рівненській області та сусідніх з нею Львівській і Тернопільській областях позашлюбних дітей народилося найменше – до 10% від усіх немовлят. Таким чином, регіональний розподіл позашлюбної народжуваності дозволяє зробити припущення щодо поширення в Україні консенсуальних шлюбів, чисельність яких, ймовірно, є найвищою у південно-східних регіонах і залишається найнижчою на заході країни.

Продемонструємо особливості вікової моделі шлюбності у Рівненській області.

Середній вік укладення першого шлюбу чоловіків і жінок як в Україні, так і на Рівненщині поступово збільшується, що узгоджується з особливостями сучасного демографічного розвитку європейських країн. У Швеції, зокрема, середній вік

нареченої, яка бере перший шлюб, вже перевищив 30 років, а у більшості країн заходу і півдня Європи досяг 27–28 років. У країнах Східної Європи вікова модель шлюбності також активно змінюється. Зокрема, в Угорщині, Хорватії, Чехії вік вступу до першого шлюбу для жінок уже перевищив 25 років [23].

Збільшення середнього віку вступу в шлюб відбувається під впливом змін у ставленні молоді до шлюбу і сім'ї. Зріс попит на життєві блага, на високий соціальний статус, тому молоді перш, ніж створити сім'ю, прагнуть здобути освіту і мати роботу. Можна припустити також, що зменшення кількості ранніх шлюбів пов'язане із покращенням статевого виховання, адже донедавна значна кількість шлюбів у молодому віці була зумовлена незапланованою вагітністю.

Тенденції до зростання середнього віку укладання першого шлюбу особливо проявилися серед міського населення України (рис. 5). Але при цьому лаг середнього віку наречених практично не змінюється.

Слід зазначити, що в Рівненській області шлюб залишається «молодшим», тобто укладається у більш ранньому віці, не тільки у порівнянні з європейськими країнами, а й з більшістю інших областей України. Середній вік вступу у перший шлюб у Рівненській області залишається одним із найнижчих в Україні (рис. 6-7): у 2015 році для чоловіків 26 років, для жінок 23,4 роки (середній лаг віку наречених 2,6 років). Але поступово вік молодят зростає. Зокрема, за період 2010-2015 рр. середній вік вступу у перший шлюб чоловіків зріс на 0,6 року, жінок – на 0,5 року. Таким чином, середній лаг віку наречених змінився мало (зріс на 0,1 року).

Підвищення віку укладання шлюбу є фактором, що певною мірою «гальмуватиме» оновлення сімейної структури у перспективі.

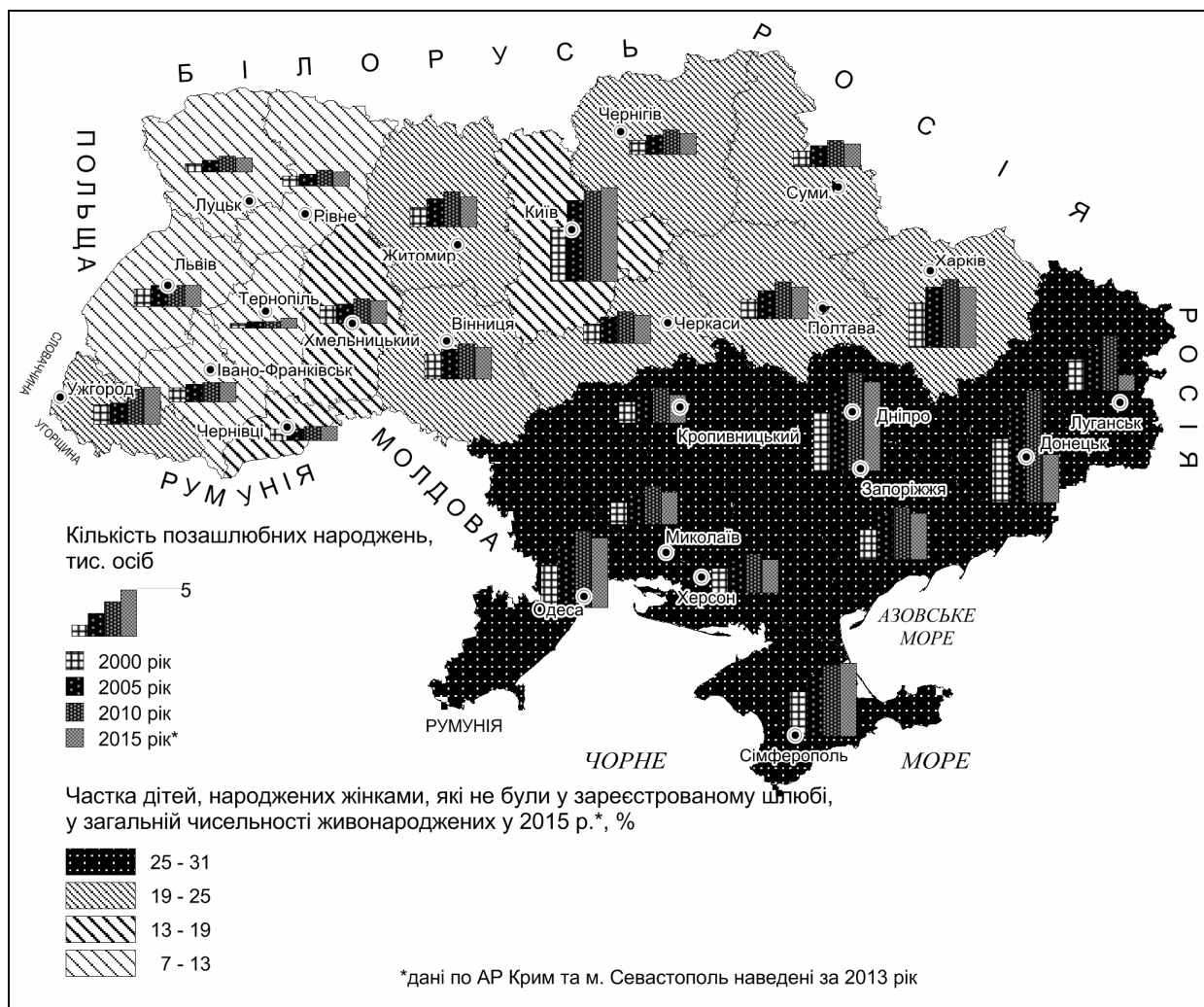

Рис. 4. Позашлюбна народжуваність в Україні (укладено за [9, с. 9])

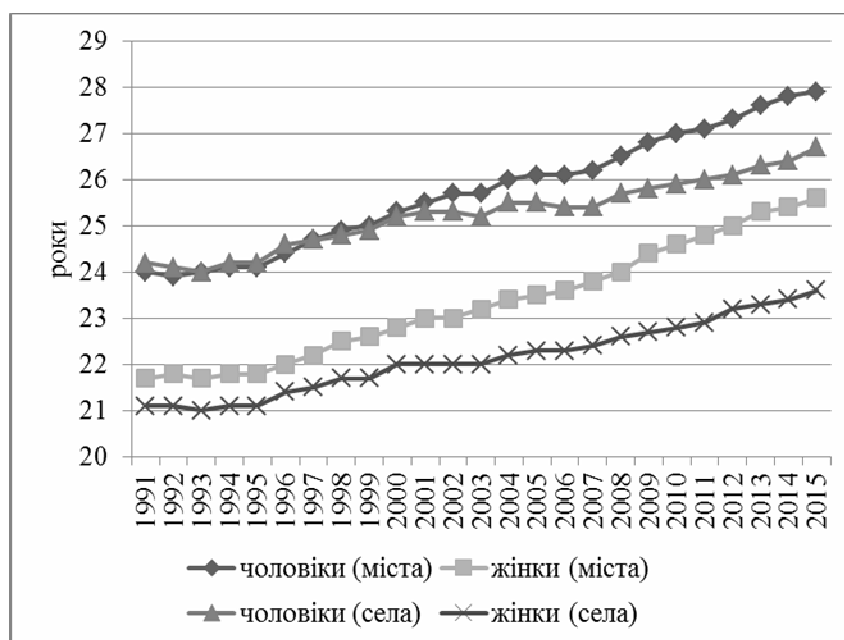

Рис. 5. Середній вік чоловіків і жінок України, які вперше взяли шлюб, за типом поселень у 1991–2015 рр. (побудовано за [13])

Рис. 6. Середній вік чоловіків, які вперше взяли шлюб, по регіонах України у 2015 р. (побудовано за [13])

*дані по АР Крим та м. Севастополю наведено за 2013 рік

Рис. 7. Середній вік жінок, які вперше взяли шлюб, по регіонах України у 2015 р. (побудовано за [13])

*дані по АР Крим та м. Севастополю наведено за 2013 рік

Загальною є закономірність, що вік вступу в перший шлюб нижчий у жінок, ніж у чоловіків. А визначені вікові коефіцієнти шлюбності жінок та чоловіків Рівненської області вказують на те, що більшість шлюбів як чоловіками, так і жінками укладаються у віці 20-24 роки. Проте для жінок коефіцієнти шлюбності у цій віковій групі є вищими, ніж для чоловіків. Також для жінок є більшими показники шлюбності у віковій категорії 16-19 років (рис. 8-9).

Коефіцієнти схильності до раних шлюбів підтверджують, що матримоніальній поведінці жінок області більше, ніж чоловікам, характерні шлюби у віці до 19 років (рис. 10). Водночас чоловіки більше

за жінок схильні вступати до шлюбу у віці старшому 50 років (рис. 11).

Матримоніальні установки на раних шлюби молоді регіону мало відрізняються від загальноукраїнських тенденцій: по Україні у 2015 році коефіцієнт схильності до раних шлюбів для чоловіків становив 1,8%, для жінок 9,6%. А от коефіцієнти схильності до пізніх шлюбів по Україні у 2015 році порівняно з Рівненщиною були вищими майже удвічі: для чоловіків 6,1%, для жінок 3,9%. Отже, населення старшого віку регіону більш консервативне у шлюбних стосунках та значною мірою дотримується традиційної моделі поведінки і стилю життя.

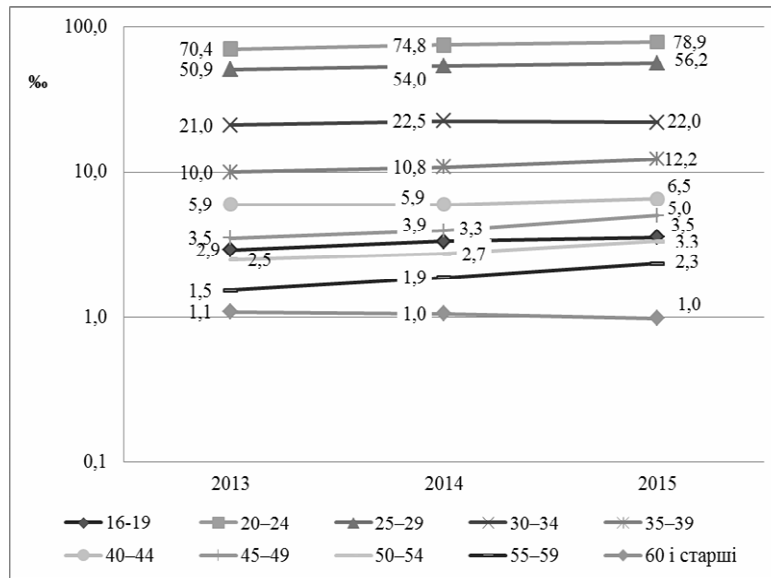

Рис. 8. Вікові коефіцієнти шлюбності чоловіків у Рівненській області у 2013-2015 рр. (обчислено за [19, 20, 21])

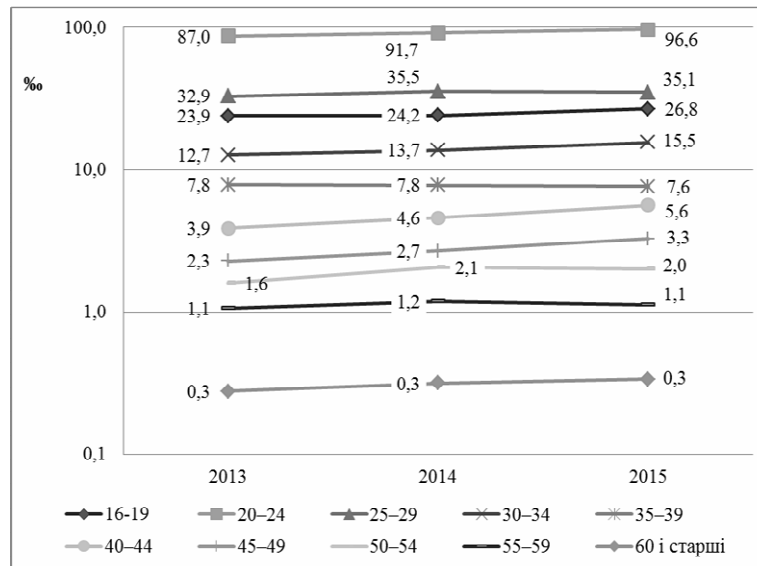

Рис. 9. Вікові коефіцієнти шлюбності жінок у Рівненській області у 2013-2015 рр. (обчислено за [19, 20, 21])

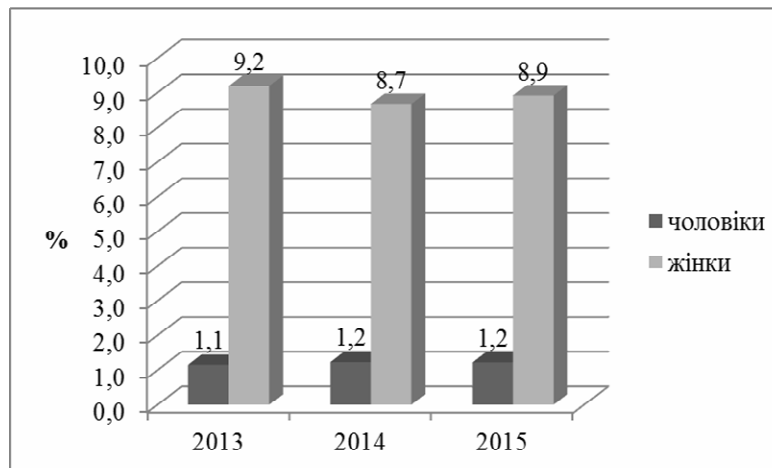
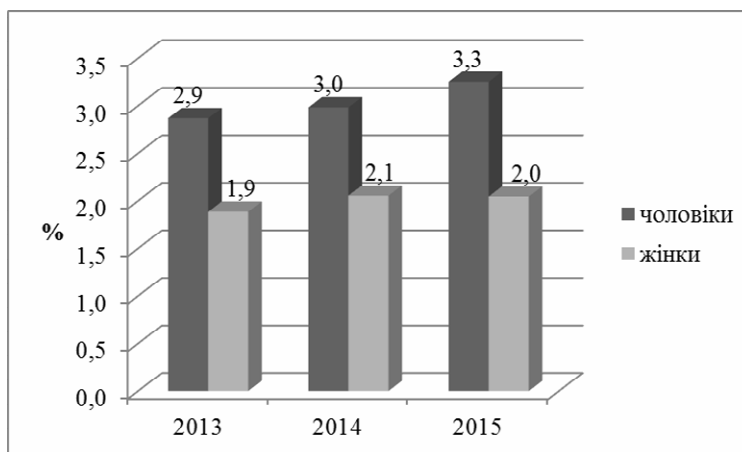

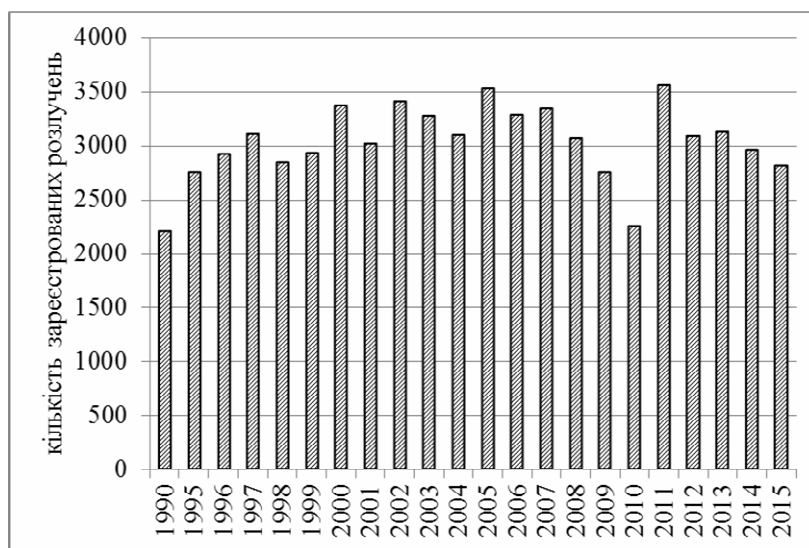
Рис. 10. Коефіцієнт схильності чоловіків та жінок Рівненської області до ранніх шлюбів у 2013-2015 рр. (розраховано та побудовано за [19, 20, 21])

Рис. 11. Коефіцієнт схильності чоловіків та жінок Рівненської області до пізніх шлюбів у 2013-2015 рр. (розраховано та побудовано за [19, 20, 21])

Одна з найважливіших проблем шлюбно-сімейної сфери – нестабільність шлюбних відносин, внаслідок яких стаються розлучення. Кількість розлучень в Рівненській області не мала сталості тенденції зміни за 1990-2015 рр. (рис. 12). Динаміку показників можна охарактеризувати як стрибкоподібну. Пікові значення спостерігалися у 2000, 2002, 2005 та 2011 роках. Зауважимо, що підвищення кількості розірваних шлюбів було зафіксовано у ці ж роки також по Україні в цілому. Впадає в око, що кількість

розлучень зростала у періоди відносної соціальної, економічної та політичної стабільності. І навпаки – у час загострення криз у фінансовій сфері, соціальному та політичному житті населення менше наважувалося на серйозні зміни у особистому житті. Оскільки самотнє життя створює колишнім шлюбним партнерам додаткові життєві труднощі, на які не кожен відважиться у несталих умовах, то рішення про розлучення у непрості для країни періоди сім'ї схильні були відкладати.

Рис. 12. Кількість зареєстрованих розлучень у Рівненській області (побудовано за [4, 21])

Більш об'єктивно шлюбно-сімейну ситуацію відображають показники інтенсивності шлюбів та розлучень у розрахунку на 1000 осіб наявного населення. За виключенням 1990, 2011 і 2015 років, показники шлюбності у Рівненській області були дещо вищими за середні по Україні (рис. 13). Якщо показники інтенсивності шлюбів Рівненщини практично не відрізнялися від середньоукраїнських (рис. 13), то інтенсивність розлучень у області була нижчою (рис. 14). Але поступово відмінності між Рівненщиною та Україною стираються: якщо у 1990 році інтенсивність розлучень в Україні була на 49% вищою, ніж в області, то у 2015 році – тільки на 27%.

За показниками шлюбності як Україна, так і Рівненська область випереджають європейські країни. Проте і за рівнем розлучуваності також. На думку Швидкої Г.Ю., високому рівню розлучуваності українців сприяє тенденція відходу від традицій моногамного шлюбу, складність адаптації населення до ринкових умов і викликана цим психологічна напруженість у родинах [23].

Узагальнюючою характеристикою шлюбної поведінки населення є коефіцієнт стійкості шлюбів, який визначається як відношення кількості укладених шлюбів до кількості розлучень.

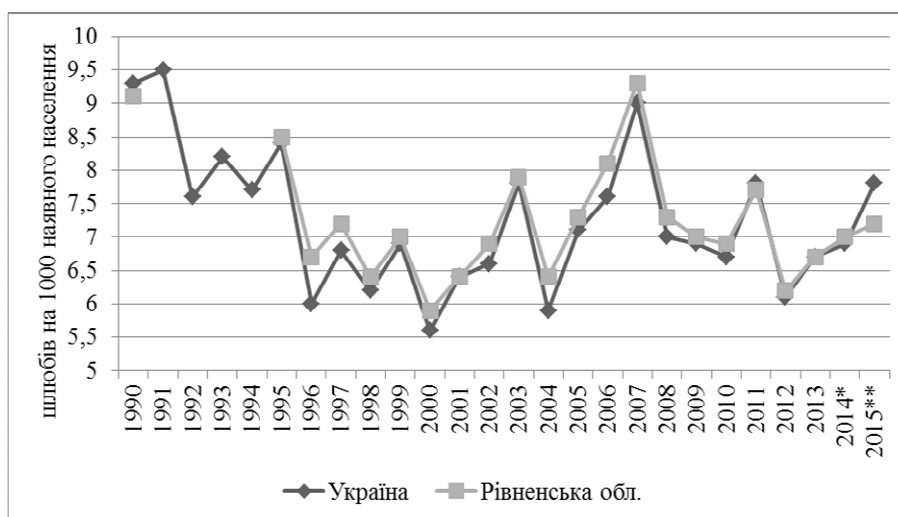

Рис. 13. Інтенсивність шлюбів в Україні та Рівненській області (побудовано за [4, 6, 21])

*без урахування тимчасово окупованої території АРК і м. Севастополя та частини зони проведення АТО

** без урахування даних по Донецькій та Луганській областях

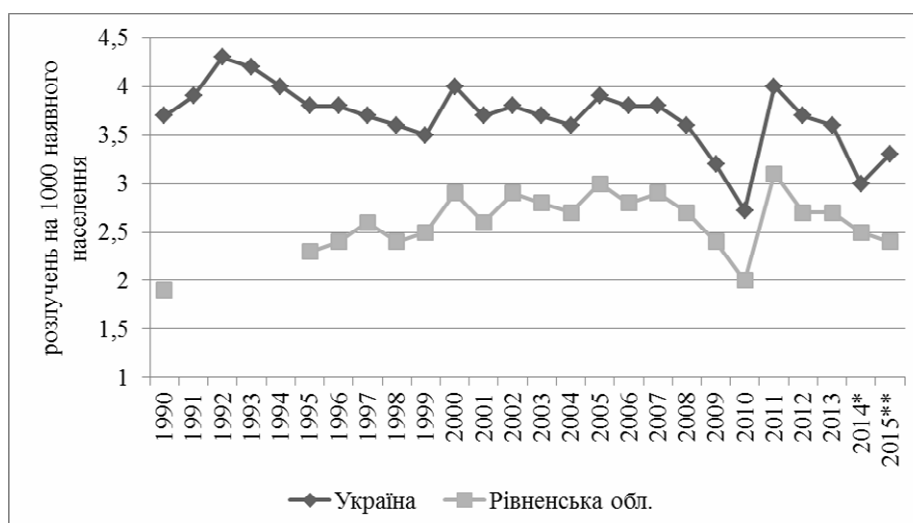

Рис. 14. Інтенсивність розлучень в Україні та Рівненській області (побудовано за [4], [6], [21])

*без урахування тимчасово окупованої території АРК і м. Севастополя та частини зони проведення АТО

** без урахування даних по Донецькій та Луганській областях

Для України коефіцієнт стійкості шлюбів був найвищим у 1990 та 2010 роках (2,5), а найнижчим у 2000 році (1,4). У Рівненській області коефіцієнт стійкості шлюбів вищий майже вдвічі, порівняно з середнім показником по Україні. Найвищим його значення було в області у 1990 році (4,8), а найнижчим в 2000 році (2,0). Знижувався цей коефіцієнт у високосні роки відповідно до зменшення показника шлюбності. В короткостроковій перспективі (рис. 15) очікується зниження коефіцієнту стійкості шлюбів у Рівненській області та деяке його підвищення в Україні в цілому. Загалом для Рівненщини намітилися тенденції до уповільнення темпів росту шлюбності та зростання розлучуваності. В Україні ж спостерігається зворотня тенденція до скорочення кількості розірваних шлюбів, спричинене зменшенням кількості укладених шлюбів та більш виваженним ставленням до їх створення. Однак можемо припустити, що зазначена тенденція до зниження

розлучуваності імовірно пов'язана не з реальним зміцненням інституту сім'ї, а зі збільшенням моди на незареєстровані шлюбні партнерства.

Про сучасні територіальні відмінності шлюбності та розлучуваності в Україні дає уявлення рис. 16. Рівненська область разом із Закарпатською, Волинською та Львівською формують ареал з найвищими показниками стійкості шлюбів на заході України.

Негативні наслідки несталих шлюбних відносин та відкладених шлюбів – це насамперед поширення неповних родин, проблеми матеріального змісту і неповноцінного виховання дітей. За твердженням Л. Туроу, в американській сім'ї у випадку розлучення її життєвий рівень знижується на 40% [22]. В умовах України, коли рівень статків більшості населення є низьким, неповні сім'ї є соціально вразливими, а неповна сім'я з дітьми відразу потрапляє у зону економічного й соціального ризику.

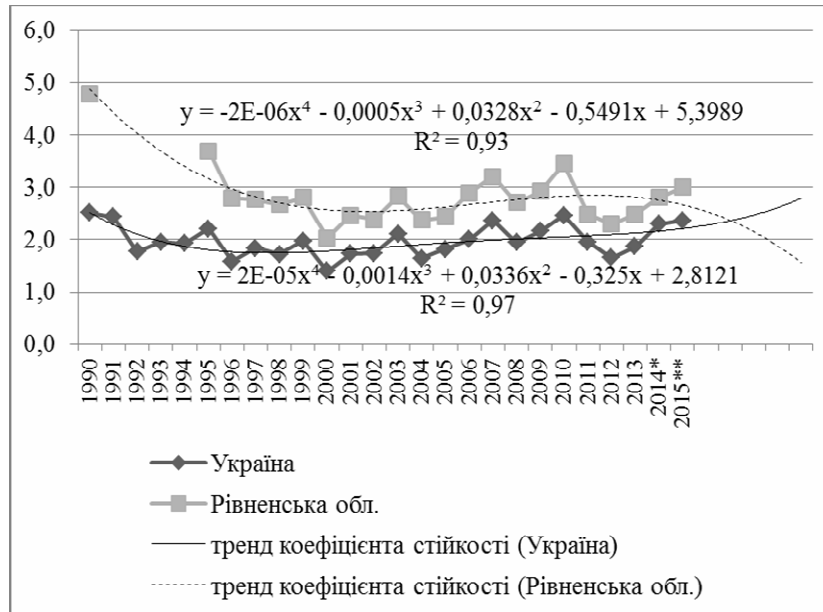

Рис. 15. Коефіцієнт стійкості шлюбів (розраховано за [4, 6, 21])

*без урахування тимчасово окупованої території АРК і м. Севастополя та частини зони проведення АТО.

** без урахування даних по Донецькій та Луганській областях

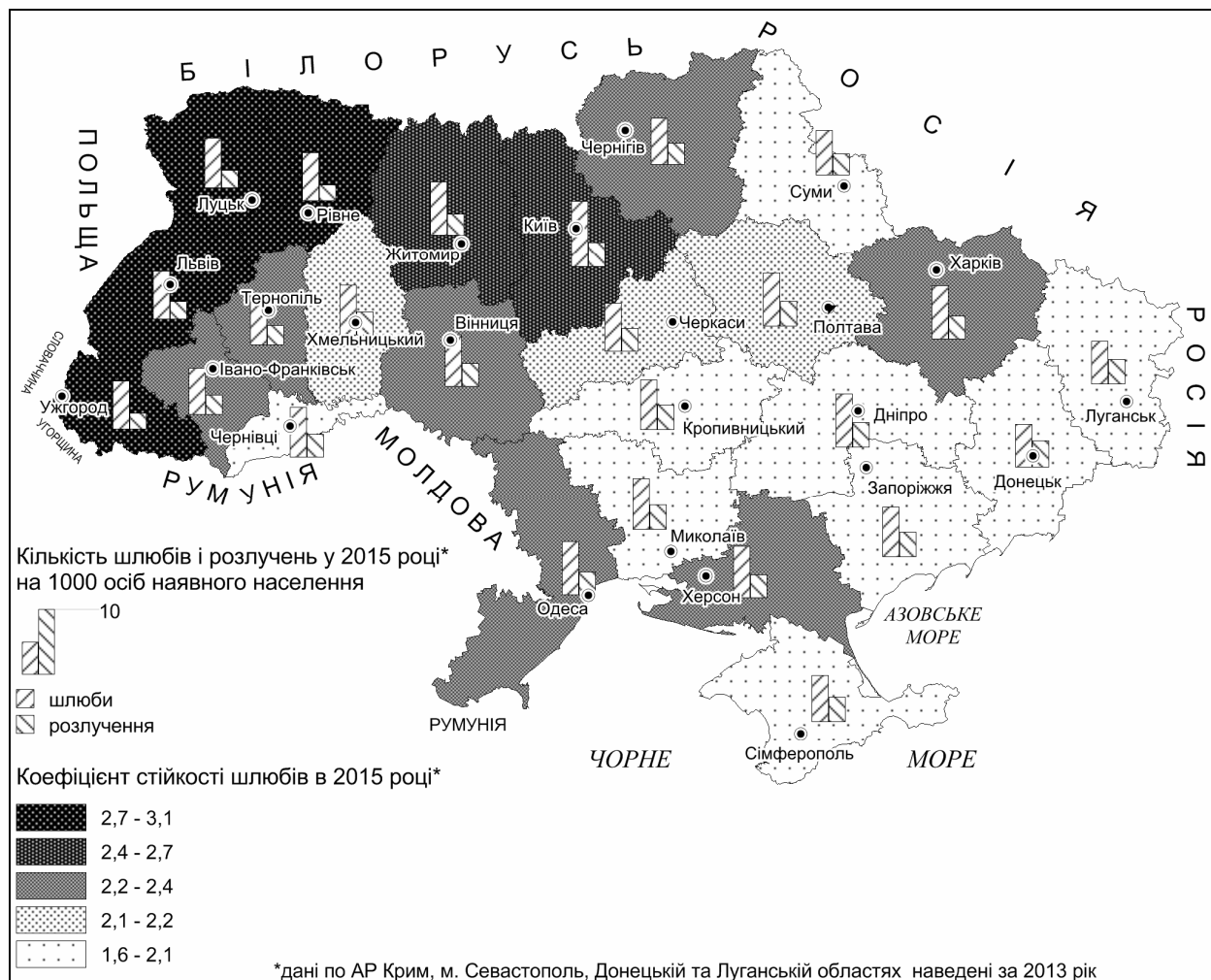

Рис. 16. Кількість шлюбів і розлучень по регіонах у 2015 році (укладено за [13])

В Україні 18,8% домогосподарств з дітьми не мають одного або двох батьків. Найбільше таких домогосподарств у Дніпропетровській області (34,8%), найменше – у Волинській (7%). Рівненська область належить до областей із значною часткою неповних сімей: питома вага домогосподарств з дітьми, де немає одного або двох батьків, становить

23,8% (рис. 17). Зауважимо, що для більшості західноукраїнських областей такі високі показники не типові. Тому належність Рівненщини до «антилідерів» за цим параметром потребує додаткового вивчення та уваги з боку місцевих органів соціального захисту.

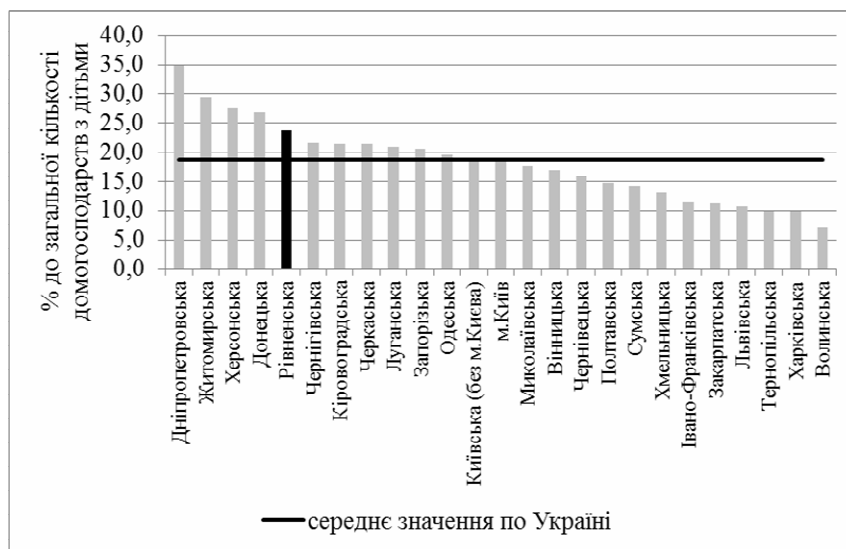

Рис. 17. Домогосподарства, у складі яких є діти, що не мають одного чи обох батьків у 2016 році (побудовано за [18, с. 18])

Інша проблема, породжена несталими шлюбними відносинами – сирітство. Статистична інформація щодо чисельності дітей-сиріт та соціальних сиріт існує в Україні з 2003 р., коли була запроваджена відповідна статистична звітність. До цієї категорії віднесено дітей, які за різними обставинами не можуть виховуватись у власній сім'ї: діти-сироти (батьки яких померли чи загинули) та діти, позбавлені батьківського піклування (батьки яких позбавлені батьківських прав, або визнані безвісно відсутніми чи недієздатними, відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи перебувають під вартою; батьки невідомі чи відмовились від дитини). Чисельність таких дітей в Україні, починаючи з 2010 року, зменшувалася і на кінець 2015 року становила 73182 осіб [9, с. 14].

Кількість дітей-сиріт у Рівненській області є невеликою у порівнянні з іншими регіонами України (рис. 18), але зростала упродовж 2005-2014 років і лише у 2015 році почала зменшуватися. На кінець 2015 року у Рівненській області проживає 1845 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (або 0,7% дітей у віці 0-17 років). Менше 1% дітей у віці 0-17 років мають такий соціальний статус й у інших регіонах заходу України та Київській області з містом Києвом включно (рис. 18). У зв'язку із тим, що із районів проведення АТО було евакуйовано до інших адміністративно-територіальних одиниць України заклади, де перебували діти, що потрапили у складні життєві обставини, найнижчою часткою дітей-сиріт серед осіб віком 0-17 років відзначаються також і Луганська та До-

нецька області.

Отже, в цілому можна стверджувати, що нестабільність шлюбних відносин та їх негативні соціальні наслідки хоч і присутні на теренах області, проте мають суттєво менший прояв у Рівненській області, порівняно з іншими регіонами країни.

Охарактеризовані процеси шлюбності у поєднанні з процесами розлучуваності визначають відтворення шлюбної та сімейної структури населення.

Найважливішими характеристиками складу сім'ї є її розмір сім'ї (число її членів); кількість дітей в сім'ї (дітність). Основним джерелом інформації щодо соціально-демографічних характеристик сім'ї є переписи населення. А в періоди між проведенням переписів – вибіркові обстеження домогосподарств.

Сім'ю з точки зору статистичного обліку можна трактувати як домогосподарство, оскільки відповідно до рекомендацій Статистичної комісії ООН, поняття «домогосподарство» базується на побутовому укладі, в рамках якого окремі особи чи групи осіб забезпечують себе харчуванням і всім необхідним для життя [8].

Рівненська область належить до тих регіонів України, в яких домогосподарства є найбільшими за кількістю їх членів (пересічно припадає 3,04 осіб на одне домогосподарство). В області показники вищі у порівнянні з даними низки європейських країн (рис. 19). Середній розмір домогосподарства в Україні у 2016 році становить 2,58 особи і зменшується із заходу на схід (рис. 20).

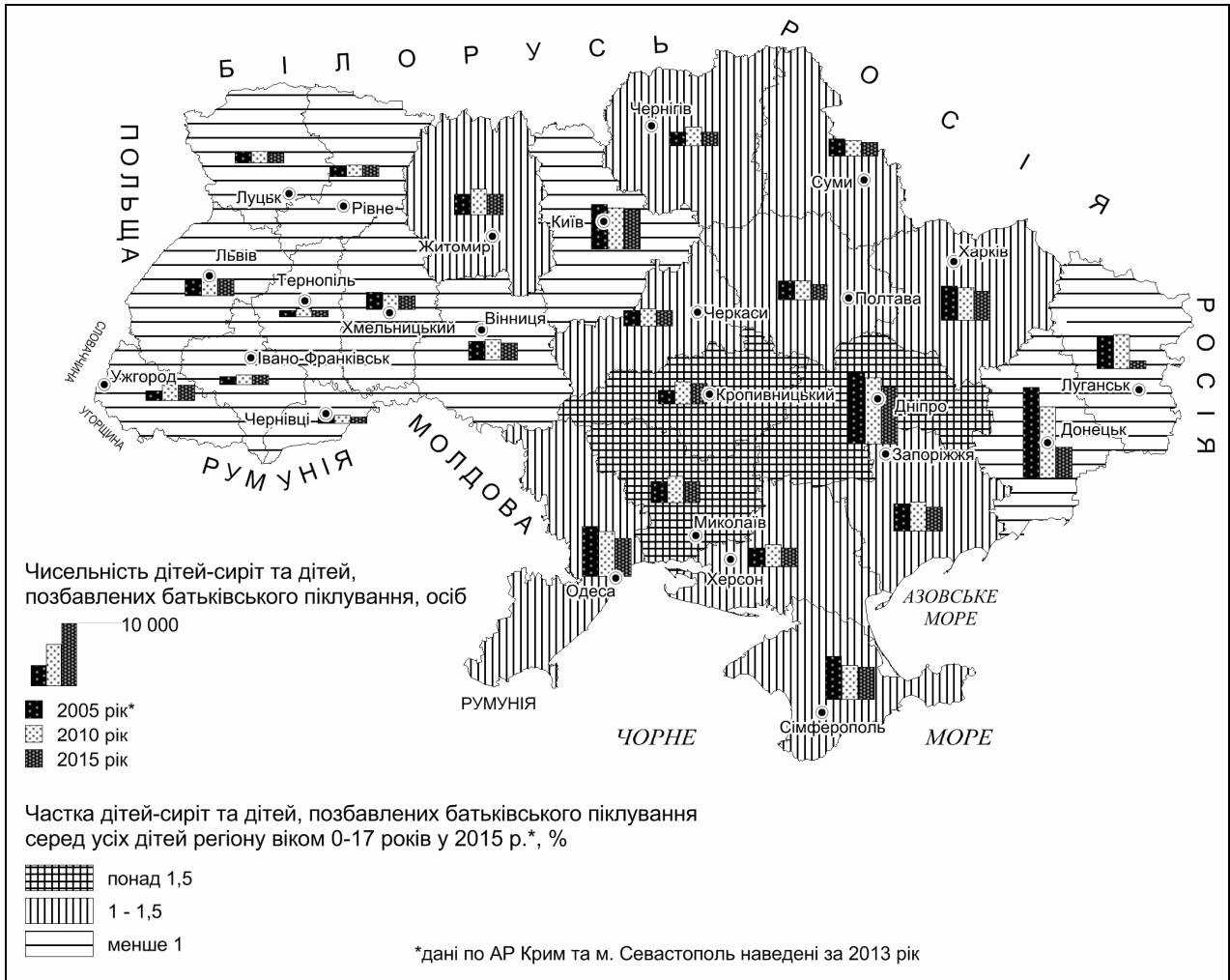

Рис. 18. Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування за регіонами (укладено за [9, с. 14])

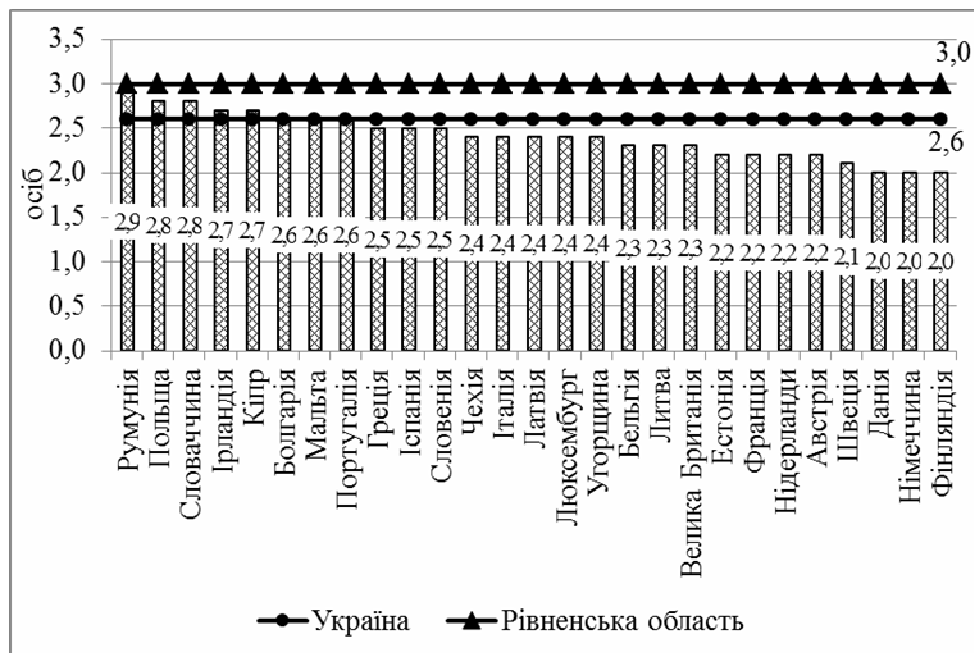

Рис. 19. Середній розмір домогосподарств окремих країн Європи у 2014 році (побудовано за [5, 6])

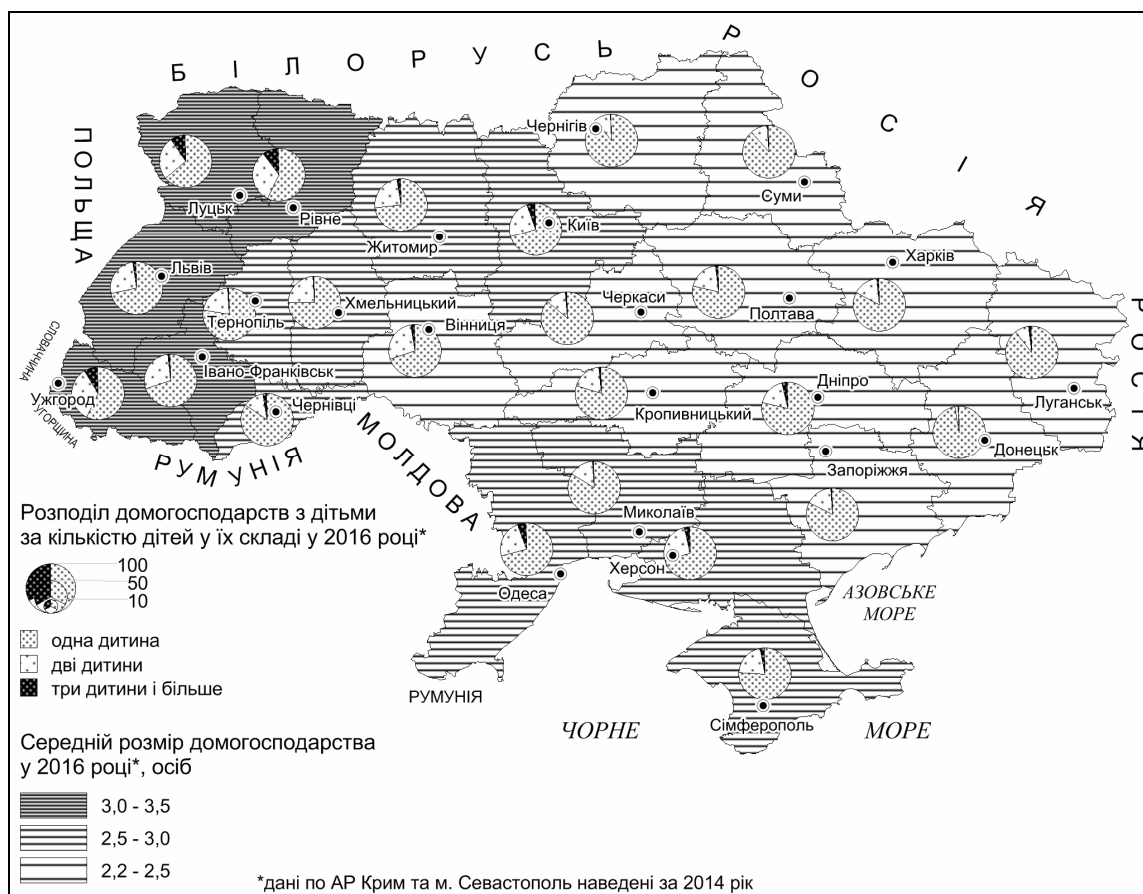

Рис. 20. Сімейний склад населення по регіонах України (укладено за [18, с. 9, 15], [6])

В Україні переважає простий (нуклеарний) тип сім'ї. Така сім'я складається із батьків та дітей, або тільки із подружжя. Серед нуклеарного типу сімей соціологи виділяють окремий поширений підтип – малі сім'ї (сім'ї батьків-одинаків) [11]. Нуклеаризація сімейної структури стала відповіддю на потреби постіндустріальної епохи та зростання мобільності способу життя, зміну цінностей суспільства споживання.

В Україні в усіх регіонах різко переважають малодітні сім'ї (які мають одну – дві дитини) і зовсім низьку частку становлять середньо- та багатодітні, що становить загрозу відтворенню населення (рис. 20). Навіть середньодітні сім'ї не є типовими для сучасного соціуму України, їх питома вага у сімейному складі населення є незначною. Слід відзначити досить значну частку домогосподарств, де взагалі немає дітей. Таких у 2015 році в Україні було 61,8% від усіх домогосподарств [18, с. 60]. У Рівненській області їх дещо менше – 52,3%, і цей показник упродовж останніх років залишається практично незмінним (рис. 21).

За оцінкою демографів для простого заміщення покоління приблизний розподіл сімей за дітністю повинен бути таким: бездітні сім'ї – 4%, одnodітні – 10%, сім'ї з двома та трьома дітьми – по 35%, з чотирма – 14% і п'ятьма – 2%. Таким чином, частка сімей середньодітних (з трьома-чотирма дітьми) і багатодітних (п'ятеро і більше дітей) має становити не менше 51% від усіх сімей. У середньому кожна

сім'я повинна мати приблизно 2,6 дитини [10]. Такі пропорції не дотримані в жодному регіоні. Хоча однодітність менш поширена на заході України, проте вона масова на сході та на північному сході країни.

В Рівненській області також переважають одnodітні сім'ї, причому як в містах, так і в селах. Серед усіх домогосподарств з дітьми у період з 2000-2015 рр. їх частка коливалася між позначками 41,8-58,7% (рис. 22). Застосування статистичних процедур обробки даних дозволяє виявити на фоні осциляції показника загальний тренд до збільшення питомої ваги одnodітних сімей та, відповідно, до зменшення частки сімей з більшою чисельністю дітей на Рівненщині.

На зменшення дітності сімей впливають відкладення народжень через економічні негаразди (ускладнення ситуації на ринках праці, житла і кредитів), що породжують невпевненість у майбутньому своїх ще ненароджених дітей; емансипація жінок; зростання розлучуваності та як її наслідок – збільшення безшлюбної народжуваності, яка орієнтована на меншу кількість дітей у неповній сім'ї. Дітність зменшується і суто з демографічних причин: у зв'язку із зростанням віку укладання шлюбу та зменшенням потенційного фізіологічно сприятливого періоду для зачаття та народження дитини, а також унаслідок процесів старіння населення і зменшення питомої ваги жінок фертильного віку в структурі населення.

Рис. 21. Частка домогосподарств без дітей (побудовано за [4, 6])

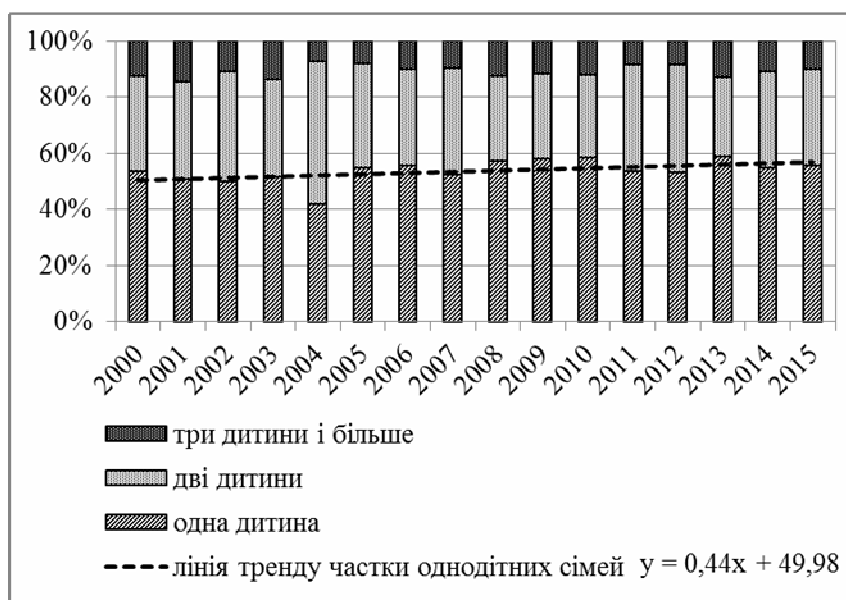

Рис. 22. Розподіл домогосподарств із дітьми (%) за кількістю дітей у їх складі у Рівненській області (побудовано за [4])

Традиції багатодітності, колись поширені в Україні, були втрачені ще за радянських часів. Незначне пожвавлення процесів народжуваності на початку 2000-х років дещо сповільнило темпи зниження дітності сімей, проте не зупинило його. Щодо Рівненської області, то можна стверджувати, що у цьому регіоні, а також у Волинській та Закарпатській областях, традиції багатодітності частково збережені. На Рівненщині 10,2% домогосподарств у 2016 році мали трьох і більше дітей. І це найвищий показник серед усіх регіонів України. В умовах демографічної кризи цінність багатодітних сімей для суспільства зростає, оскільки вони певною мірою гальмують процес депопуляції.

Не можна оминати увагою факту, що сімейну структуру населення змінює демографічне старіння, специфіка якого в Україні визначається тим, що відбувається воно на тлі низької народжуваності, але

в умовах скорочення середньої тривалості життя та при високих показниках смертності. Тому в Україні не тільки спостерігається збільшення частки бездітних старших подружніх пар, але й через надсмертність чоловіків зростає чисельність вдів, більшість яких проживає самотньо або у неповних сім'ях. Гостроту цієї проблеми продемонструємо за допомогою теорії життєвого циклу сім'ї, знаючи послідовність і тривалість етапів циклу в типовій моделі шлюбної та дітородної поведінки населення Рівненської області.

Одним з перших запропонував поняття життєвого циклу сім'ї і визначив фази (етапи) циклу сім'ї американський демограф П. Глік [25]. Життєвий цикл сім'ї (сімейний цикл) – це послідовність значущих у соціально-демографічному відношенні станів, через які проходить сім'я з моменту її утворення і до того, як вона завершить своє

існування [3, С. 226]. Сімейний цикл починається із утворення сім'ї – укладання шлюбу. До народження першої дитини триває етап передбатьківства, а з народженням первістка починається період дітородної активності, що завершується з народженням останньої дитини. Наступний етап – період батьківства, протягом якого відбувається зростання і соціалізація дітей, але кількісний склад сім'ї не змінюється. Цей етап завершується відокремленням одного з дітей від сім'ї батьків, і з цього моменту сім'я починає зменшуватися за рахунок відокремлення дітей, а згодом і смерті одного з подружжя. Цей період – етап затухання сім'ї (або етап прабатьківства). Завершується сімейний цикл зі смертю обох членів подружжя [15, С. 44].

Розглянемо типовий варіант сімейного циклу для Рівненщини. Середня очікувана тривалість життя чоловіків і жінок в області у 2015 році відповідно 66 та 76,7 років [21]. Виходячи з середнього віку укладання першого шлюбу (26 років у чоловіків і 23 років у жінок), у сім'ї вони проживуть 40 і 53,7 років відповідно. Отже, тривалість повного циклу сім'ї – 53,7 років, у тому числі перший етап (передбатьківство) – близько 1,5 року, другий етап (дітородної активності) – 5 років, третій етап (батьківство, соціалізація дітей) – 21 рік (до створення власної сім'ї першою дитиною) і, відповідно, четвертий (останній) етап – 26,2 року. Здійснивши відповідні розрахунки для чоловіка і дружини, встановимо, що з моменту відокремлення (одруження) першої дитини чоловік проживе у середньому 12,5 років, а дружина – 26,2 років, тобто 13,7 років жінка буде вдовою і мешкатиме самотньо або приєднається до сім'ї дітей.

У таких умовах важливою функцією сім'ї стає турбота про старших її членів на принципах сімейної солідарності представників різних поколінь. При зниженні життєвого рівня населення, недостатньому пенсійному забезпеченні повинна зростати захисна роль сім'ї у підтримці життєдіяльності населення найстарших вікових груп. В умовах загощення демографічного старіння та збільшення питомої ваги одиноких жінок старшого віку ця проблема потребує значної уваги з боку суспільства і може стати предметом подальшого глибокого дослідження у наступних наукових розвідках з даної теми.

Висновки. У шлюбно-сімейній сфері Рівненської області в цілому прослідковується дотримання населенням національних звичаїв та усталених стереотипів матримоніальної поведінки. У регіоні частково збереглися традиції багатодітності, що є вкрай важливим в часі демографічної кризи в державі. Хоча кількість багатодітних сімей є невеликою, але умови проживання в них дітей значно впливають на розвиток молодого покоління в Україні, особливо у сільській місцевості. Тому необхідна соціальна й економічна підтримка цих родин як на державному рівні, так і територіальними громадами.

Однак у шлюбно-сімейній ситуації водночас мають прояв соціально-демографічні тенденції, властиві розвиненим європейським країнам. До найхарактерніших структурних зрушень у матримоніальній поведінці населення Рівненської

області належать: зменшення показників шлюбності і підвищення розлучуваності, зниження показника стійкості шлюбів, ймовірно збільшення частоти консенсуальних шлюбів, поширення безшлюбного материнства, нуклеаризація сімейної структури, зменшення дітності сімей. В області відбувається поступова зміна вікової моделі шлюбності: простежується тенденція до скорочення ранньої шлюбності, поступово підвищується вік укладання шлюбу.

Попри нові тренди у шлюбно-сімейній ситуації, форма виконання специфічних функцій сім'ї у Рівненській області переважно залишається традиційною: значна більшість дітей народжується у батьків, які перебувають у зареєстрованому шлюбі. Однак існують мікротенденції соціально-демографічних явищ, сучасні масштаби яких свідчать про несприятливі умови для існування сім'ї у майбутньому. Зокрема, ще донедавна зростала кількість дітей-сиріт та позбавлених батьківської опіки. Парадоксальним є те, що маючи одні з найнижчих показників розлучуваності населення, Рівненська область належить в Україні до групи регіонів із високою часткою неповних сімей.

На даний час Рівненська область характеризується найвищими показниками народжуваності в Україні, проте виявлені мікротенденції у матримоніальній поведінці при їх поглибленні можуть кардинально погіршити ситуацію. Так, доведеним є факт, що саме зростання віку вступу в шлюб, низька міцність шлюбних союзів, поширеність різних типів незареєстрованих партнерств в цілому негативно впливають на рівень народжуваності у європейських країнах через низку факторів, у тому числі через скорочення тривалості ефективного дітородного періоду. Тому важливим є моніторинг шлюбно-сімейної ситуації в області та впровадження ефективних превентивних заходів соціально-демографічної політики, формування соціально-економічного середовища, дружнього до сім'ї. Ця проблематика повинна бути в центрі уваги місцевих органів влади, місцевих громад, громадських організацій та приватних структур.

Особливої уваги у цьому сенсі потребують міста області, які характеризуються нижчим рівнем стійкості шлюбів, а також райони з найбільш деформованою статеві-віковою структурою шлюбоздатного населення через вияв демографічного постаріння (Гоцанський, Радивилівський, Демидівський, Здолбунівський) та райони із вищою часткою багатодітних сімей (Рокитнівський, Дубровицький, Зарічненський, Сарненський). Заходи насамперед мають бути спрямовані на:

- відродження сімейних цінностей; створення умов для формування сім'ї, орієнтованої на народження та виховання двох і більше дітей, здатної самостійно забезпечувати власний розвиток;
- формування сімейно-дружньої політики на ринку праці;
- підвищення рівня життя і поліпшення соціально-економічного становища населення, зокрема – молоді;
- соціальної й економічної підтримки багатодітних родин, насамперед – у сільській

місцевості.

У подальших дослідженнях важливо визначити, якою мірою зміни у матримоніальній поведінці населення – поширення консенсуальних шлюбів, підвищення віку укладання шлюбу, малодітність, зростання розлучуваності тощо – пов'язані з

соціально-економічними негараздами, а якою мірою – із засвоєнням населенням Рівненської області європейської моделі матримоніальної поведінки та із впливом факторів сучасності – індивідуалізму, плуралізму, емансипації.

Список використаних джерел:

1. Аллан Карлсон. Общество – Сім'я – Личность: Социальный кризис Америки. Альтернативный социологический подход / Карлсон Аллан // Перевод с англ. под ред. проф. А.И. Антонова. – М., 2003. – 288 с.
2. Вишневський А.Г. Демографический кризис в странах СНГ. / А.Г. Вишневский. – Демоскоп Weekly-еженедельная демографическая газета РАН. – 2005. – № 90-91.
3. Волков А.Г. Семья – объект демографии. / А.Г. Волков. – М.: Мысль, 1986. – 226 с.
4. Головне управління статистики у Рівненській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rv.ukrstat.gov.ua/>
5. Дані вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, що проводиться в країнах ЄС (EU SILC) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/database>
6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
7. Діти, жінки та сім'я в Україні: Стат. збірник / Державна служба статистики України. – Київ, 2016. – 330 с.
8. Дорошенко Л.С. Демографія: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л.С. Дорошенко. – К.: МАУП, 2005. – 112 с.
9. ахист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: статистичний збірник – Київ: Державна служба статистики України, 2016. – 200 с.
10. Медков В.М. Демография / В.М. Медков. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 163 с.
11. Мельник І.Г. Основи демографії: навч.-метод. посіб. для студ. / І. Г. Мельник. – Луганськ, 2013. – 126 с.
12. Населення України за 2013 рік. Демографічний щорічник. – Київ, 2014. – 296 с.
13. Населення України за 2015 рік Демографічний щорічник. – К.: ТОВ Видавництво «Консультант», 2016. – 119 с.
14. Романів О. Репродуктивна та шлюбна поведінка населення Рівненської області / О. Романів, О. Самчук // Часопис соціально-економічної географії. – 2015. – Вип.. 18(1). – С. 118-125.
15. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. – К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. – 248 с.
16. Сорокин П. Кризис современной семьи / П. Сорокин // Ежемесячный журнал литературы, науки и общественной жизни. – 1916. – № 2. – С. 3.
17. Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 261 с.
18. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2016 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств) / Статистичний збірник. Державна служба статистики України. – Київ, 2016. – 87 с.
19. Статистичний щорічник Рівненської області за 2013 рік / за ред. Ю.В. Мороза. – Рівне: Головне управління статистики у Рівненській області, 2014. – 468 с.
20. Статистичний щорічник Рівненської області за 2014 рік / за ред. Ю.В. Мороза. – Рівне: Головне управління статистики у Рівненській області, 2015. – 457 с.
21. Статистичний щорічник Рівненської області за 2015 рік / за ред. Ю.В. Мороза. – Рівне: Головне управління статистики у Рівненській області, 2016. – 453 с.
22. Туроу Л. Будущее капитализма. Как экономика сегодняшнего дня формирует мир завтрашний / Л. Туроу // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. Под ред. В. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 204 с.
23. Швидка Ю.Г. Шлюбна ситуація в європейських країнах / Г.Ю. Швидка // Демографія та соціальна економіка. – 2008. – № 1. – С. 141-150.
24. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.
25. Glick P.C. The Family Life Cycle / P.C. Glick // American Sociological Review. – 1947. – Vol. 12. – P. 164.
26. Lesthaeghe R. and Surkyn J. When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. – Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels, 2004.
27. Van de Kaa D.J. The idea of a second demographic transition in industrialized countries. / Van de Kaa D.J. // The Japanese Journal of Population. – 2003. – 1(1). – Available at: http://www.ipss.go.jp/webj-aid/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf.

References:

1. Allan Carlson (2003). Obschestvo – Semya – Lichnost: Sotsialnyi krizis Ameriki. Alternativnyi sotsiologicheskii podkhod [Society – Family – Personality: The Social Crisis of America. Alternative sociological approach]. Perevod s angl. pod red. prof. A.I. Antonova. M., 288.
2. Vishnevskiy, A.G. (2005). Demograficheskiy krizis v stranakh SNG [Demographic crisis in the CIS countries]. *Demoskop Weekly – ezhenedel'naya demograficheskaya gazeta RAN*, 90-91.
3. Volkov, A.G. (1986). Semya – obyekt demografii [The family is the object of demography]. M.: Mysl, 226.
4. Holovne upravlinnya statystyky u Rivnenskiy oblasti [Department of Statistics in Rivne region]. Available at: <http://www.rv.ukrstat.gov.ua>
5. Dani vybirkovoho obstezhennya umov zhyttya domohospodarstv, shcho provodytsya v krayinakh ES (EU SILC) [Data sample survey of household living conditions conducted in the European Union (EU SILC)] Available at: <http://ec.europa.eu/eurostat/web/income-and-living-conditions/data/database>
6. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [State Statistics Service of Ukraine] Available at: www.ukrstat.gov.ua
7. Dity, zhinky ta simya v Ukraini: Statystychnyy zbirnyk (2016) [Children, women and the family in Ukraine: Statistical Yearbook]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv, 330.
8. Doroshenko, L.S. (2005). Demografiya: Navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl [Demographics: A manual for university students]. K.: MAUP, 112
9. Zakhyst ditey, yakі potrebuyut osoblyvoi uvahy suspilstva: statystychnyy zbirnyk (2016). [Protecting children in need of special attention of society: Statistical Yearbook]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Kyiv, 200.
10. Medkov, V.M. (2004). Demografiya [Demographics]. M.: YNFRA-M, 163.
11. Melnyk, I.H. (2013) Osnovy demografii: navch.-metod. posib. dlya stud. [Fundamentals of Demography: Textbook for students]. Luhansk, 126.
12. Naselelnya Ukrainy za 2013 rik (2014) [The population of Ukraine for 2013]. *Demografichnyi shchorichnyk*. Kyiv, 296.
13. Naselelnya Ukrayiny za 2015 rik. (2016) [The population of Ukraine for 2015.] *Demografichnyy shchorichnyk*. K.: TOV Vydavnytstvo Konsultant, 119.
14. Romaniv, O., Samchuk, O. (2015). Reproduktyvna ta shlyubna povedinka naselelnya Rivnenskoï oblasti [Reproductive and mating behavior the Rivne region]. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: mizhregion. zb. nauk. prats*. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, 18(1), 118-125.
15. Simya ta simeyni vidnosyny v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii rozvytku (2009) [Family and family relations in Ukraine: current status and trends]. K.: TOV Osnova-Prynt, 248.
16. Sorokin, P. (1916). Krizis sovremennoy semyi [The crisis of the modern family] *Ezhemesyachnyi zhurnal literatury, nauki i obschestvennoy zhizni*, 2, 3.
17. Sotsiologiya semyi (2005) [Sociology of the family]. pod. red. Antonova A.I. Moskva: INFRA-M, 261.
18. Sotsialno-demografichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy u 2016 rotsi (za danymy vybirkovoho obstezhennya umov zhyttya domohospodarstv): Statystychnyy zbirnyk (2016) [Socio-demographic characteristics of households in Ukraine in 2016 (according to the sample survey of household living conditions): Statistical Yearbook]. Kyiv: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 87.
19. Statystychnyy shchorichnyk Rivnenskoï oblasti za 2013 rik (2014) [Statistical Yearbook of Rivne region for 2013]. Za red. Yu.V. Moroza. Rivne: Holovne upravlinnya statystyky u Rivnenskiy oblasti, 468.
20. Statystychnyy shchorichnyk Rivnenskoï oblasti za 2014 rik (2015) [Statistical Yearbook of Rivne region for 2014]. Za red. Yu.V. Moroza. Rivne: Holovne upravlinnya statystyky u Rivnenskiy oblasti, 457.
21. Statystychnyy shchorichnyk Rivnenskoï oblasti za 2015 rik (2016) [Statistical Yearbook of Rivne region for 2015]. Za red. Yu.V. Moroza. Rivne: Holovne upravlinnya statystyky u Rivnenskiy oblasti, 453.
22. Turou, L. (1999). Budushchee kapitalizma. Kak ekonomika segodnyashnego dnya formiruet mir zavtrashniy [The future of capitalism. How the economy of today forms the world of tomorrow]. *Novaya postindustrialnaya volna na Zapade. Antologiya*. Pod red. V. Inozemtseva. M.: Academia, 204.
23. Shvydka, Yu.H. (2008). Shlyubna sytuatsiya v yevropeyskykh krayinakh [Married situation in Europe]. *Demografiya ta sotsialna ekonomika*, 1, 141-150.
24. Shlyub, simya ta ditorodni orientatsiyi v Ukraini (2008) [Marriage, childbearing and family orientation in Ukraine]. K.: ADEF-Ukrayina, 256.
25. Glick, P.C. (1947). The Family Life Cycle. *American Sociological Review*, 12, 164.
26. Lesthaeghe, R. and Surkyn, J. (2004). When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. Brussels: Interface Demography, Free University of Brussels.
27. Van de Kaa, D.J. The idea of a second demographic transition in industrialized countries. *The Japanese Journal of Population*. – 2003. – 1(1). – Available at: http://www.ipss.go.jp/webj-ad/WebJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf.

Надійшла до редколегії 01.08.2017 р.